

## «РІЗНИЦЯ МІЖ МАЛОРОСАМИ І РОСІЯНАМИ ДУЖЕ РІЗКА»

Історико-краєзнавчі нотатки  
Володимира Вернадського

*Редакція журналу «Вісник НАН України» пропонує читачам ознайомитися з маловідомими історико-краєзнавчими записками молодого Володимира Вернадського, які він занотовував під час своєї поїздки до Новомосковського повіту Катеринославської губернії в 1884 і 1885 рр. Автор наводить у них свої спостереження природничого і краєзнавчого характеру, аналізує історичні процеси і розгортає широку панораму соціально-побутових, психологічних та етнографічних особливостей місцевого населення, звертаючи увагу на відмінності українців, які становили тоді переважну більшість жителів, та переселених у цей край вихідців з російських губерній.*

У 1884–1885 рр. 22-річний студент Володимир Вернадський здійснив подорож землями Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Результатом цієї поїздки стали нотатки, в яких молодий учений розповідає, як заселялися ці землі, як збільшувалася кількість та змінювався склад їх населення. У цих записках зовсім ще молодого людини привертає увагу вже сформована аналітичність спостережень, уміння бачити глибинну сутність процесів і прозорливість, притаманні всій подальшій творчості великого вченого.

Фактично на прикладі цього регіону В. Вернадський простежує етносоціальні і культурні зміни, які відбувалися в той період на українських землях, що увійшли до складу Російської імперії. З його тексту випливає, що наприкінці XIX ст., в період активного колоніального освоєння південноукраїнських земель, незважаючи на те, що імперська доктрина вже домінувала у суспільній свідомості і тривали процеси зросійщення інших народів, саме українці (малороси) становили переважну більшість місцевого населення Півдня України, і вони чітко відділяли себе від росіян. За спостереженнями В. Вернадського, хоча малоросійська інтелігенція і тяглася до великоросів («серед зросійщеної малоросійської інтелігенції панує погляд, що це один і той самий народ»), українство було вкоріненим серед простих людей, національна культура і традиції цілком



Володимир Вернадський. 1886 р.

зберігалися на селі. Більше того, переселенці з російських губерній, потрапляючи в українське оточення, часто переймали і мову, і звичай, тобто, як пише автор, — «охохлювалися».

В. Вернадський відзначає також протиріччя між багатою природою, родючими чорноземами краю та глибокою бідністю, в якій проживає більшість населення. Він дає розгорнуту характеристику місцевого аграрного господарювання, звертає увагу на ймовірність виникнення голоду в краї через посуху, описує складні соціальні відносини між поміщиками і робітниками на селі. Його щиро обурює принизливе антигуманне ставлення поміщиків до селян, факти побиття ними своїх робітників, що він розглядає як пережиток часів кріпаччини.

Ці нотатки цікаві ще й тим, що вони не увійшли до 9-томного видання «Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського», підготовленого Національною академією наук України до 150-річчя від дня народження вченого. Однак історико-краєзнавчі спостереження, викладені в них, мають важливе значення для об'єктивного осмислення історії та етнології Півдня України. Рукописний оригінал записок, початок яких було втрачено, нині зберігається в Архіві Російської академії наук, а пропонований тут текст наведено з монографії В.М. Даниленка «В.І. Вернадський. Простір життя і думки» (Академперіодика, 2018), який, у свою чергу, є українським перекладом (перекладач — А.І. Радченко) з видання «Источник. Документы русской истории» (2001. № 4. С. 35–46), де його під назвою «"Багатий край з бідним населенням". З рукописної спадщини раннього В.І. Вернадського» опублікував відомий дослідник спадщини Володимира Вернадського доктор філософських наук Інар Мочалов.

#### *[Історико-краєзнавчі записки]*

[...] роблять через нерозуміння. І тільки тим, що ці незадоволені нерозумні, вони корисні. Вони не надто будуть підтримувати нинішній порядок речей, хоча він їм якраз до вподоби і для них кращого і не треба.

Я був радий вирватися з Києва від таких розмов.

На пароплаві тиснява. Ціла маса пасажирів, котрі розташувалися звечора в каютах і на палубі, давно прокинулася, давно беззмістовно і з зайвою метушливістю кидалася від однієї каси до іншої. Публіка найрізноманітніша; якісь поміщики в 1-му класі, що повсякчас переховуються, євреї в 2-му і маса хохлав та бідніших євреїв — у 3-му. Шум і гамір стояв неймовірний; більше відправлялися селяни вниз по Дніпру, на заробітки в південні степові губернії. Прийшли «жнивна», робоча пора, своєї землі немає або мало — і вони йдуть униз. В останні роки багато потягнулося їх на південь, до Катеринославської губернії, де так несподівано, так легендарно відкриваються руди за рудами, багатства за багатствами. Інтерес до гірничої справи торкнувся там усіх верств населення.

Серед наносних, позбавлених майже корисних копалин решток, шарів, виходять у басейні Дніпра азойські<sup>1</sup> утворення, заходять вони далеко всередину Катеринославської, Херсонської губерній. Тепер тут унаслідок повільної діяльності, що непомітно триває на Землі, утворюється гігантська складка, тут через багато десятків тисяч років будуть високі гори, а тепер тільки чистий, чудовий степ. У Бахмутському повіті Катеринославської губернії наприкінці 1870-х років відкрилися багаті поклади солі, згодом відкриття покладів кам'яного вугілля, багатих покладів залізної руди поблизу Кривого Рогу, солей ртуті, що віднайдена лише в дуже небагатьох місцях земної кулі. Відкрито поклади марганцевої руди, свинцевих солей, що містять срібло, мідні [домішки]. Лунають чутки про знаходження солей цинку або інших мінералів. У найвіддаленіші куточки Катеринославської губернії доходили чутки про ці відкриття, і не раз мене розпитували в Новомосковському повіті, коли я копав землю, щоб ближче ознайомитися з будовою чорнозему.

<sup>1</sup> Геологічні утворення, що не містять життя та помітних залишків діяльності рослинних і тваринних організмів.

Розповідають легенди, як у Кривому Розі було знайдено руду в городі селянина і як він, не знаючи, що там таке, продав город тому, хто знайшов [руду], а потім не міг вже нічого вдіяти і з розпачу повісився. Уважніше стали придивлятися до землі, але нічого немає. А треба знайти, адже в цих дивовижних місцях вона дає недостатньо, щоб прогодуватися тими десятинами, якими володіє селянська родина. (Я далі ще торкнуся розвитку цієї гірської справи на півдні Росії, бо це, ймовірно, сильно змінить лад тамтешнього життя, ще повного залишків давно минулої старовини).

Дніпро пустельний. Зрідка біля того чи іншого берега помітно човен рибалок, інколи тягнеться пліт, ще рідше трапляється пароплав. Пароплавів тут обмаль. Круті високі праві береги покриті залишками лісів, іноді помітні дюни, а ліві, пустельні, піщані, вкриті подекуди верболозом, та більш-[менш] дрібною порослю. Мені уперше довелося побачити наші ріки, уперше проплив я багато, бачив багато верст [їхньої] течії; я ясно побачив цю різницю в правому і лівому берегах, і мимоволі спало мені на думку чудне пояснення Бера<sup>2</sup>: кожна річка у своїй течії вказує нам на обертання Землі і форма їхніх берегів залежить від цього обертання.

Пароплав рухався швидко. Пекучу спеку змінив сильний поривчастий вітер. На верхніх палубах сиділо трохи народу, багато селян зішли поблизу. Цікавими є розповіді, чути не вперше, про різні шахрайства євреїв-шинкарів, євреїв-торгашів. Їх розповідали голосно, не соромлячись присутності маси євреїв, які намагалися цього не чути.

Загалом розмова не складалася і не раз западала мовчанка; літня спека, небалакучість хохлів; тільки євреї вічно снували, та діти кружляли-бігали, починали бавитися.

<sup>2</sup> Бер Карл Максимович (1792–1876) — природознавець, засновник ембріології, академік Петербурзької академії наук. Згадуване Вернадським пояснення має назву закону Бера. До цього закону, як і до творчості Бера загалом, Вернадський звернувся знову через 40 років у статті «Пам'яті академіка К.М. фон Бера» (прим. І. Мочалова).

Дніпро на мене справив сильне враження. Береги непривабливі, вони порожні; але щось таке манило, тягнуло до нього. Особливо гарний він місячної ночі. Пароплав йшов швидко, я довго стояв на палубі, дивлячись на хвилі, утворені пароплавом; мені подобався їхній шепіт, мені був приємний їхній правильний удар об береги через математично точний проміжок часу після відходу пароплава. Все навкруги поснуло, здавалося, саме життя припинилося або тимчасово спить; тихо піднімався Місяць, ніхто не наважувався турбувати сну старця-ріки, що ледь здригався уві сні легкими дрібними брижами; і тільки одна людина змусила його прокинутися, вона зухвало йшла, нічого не боячись, — людина і нічні тварини, дрібні, мало помітні. Людина зменшила їх число.

Незадовго до того, коли так само тихо котилися води Дніпра, думалося мені, інші були тут люди, інші сцени бачив той самий Дніпро Славутний<sup>3</sup>. Не було тоді пароплавів, ще менше селищ було біля нього, тільки човни, чайки подеколи перерізали Дніпро; ховаючись у заростях його низьких берегів, бігли вниз, до Запорозжя принижені, скривджені або розбійники. Тут нікому не було діла до того, хто і що зробив, тут були всі рівні, все одно втікачі від переслідування або від утисків. І праві, і винуваті були правими. Тоді бачив Дніпро не раз криваві січі; чимало трупів вбивств, трупів людської дурості, людської жадібності, людських, не відомих йому, подвигів мужності і самопожертви ніс він униз як їжу цілим зграям дрібних і великих хижаків. Тоді погано жилося більшості тутешнього населення, та й тепер не набагато краще. Так багато бачив, багато знав Дніпро. Але був час — і його не було, був час — тут було море, тут не раз воно піднімалося, зникало і, може бути, знову коли-небудь з'явиться...

Неподалік від Канева на одному [з] ряду пагорбів, що іноді надзвичайно нагадують дюни, похований Тарас Шевченко<sup>4</sup>. Публіка всіх

<sup>3</sup> Славний, Славутич, Славутний — народні поетичні назви Дніпра.

<sup>4</sup> Т.Г. Шевченко помер 26 лютого (10 березня) 1861 р. у Петербурзі на 47-му році життя. У квітні—травні 1861 р. труну з його прахом перевезли до Києва, а по-

класів висипала на палубу, [деякі] з біноклями; пішли суперечки, де власне похований Шевченко. Селяни зняли шапки, багато хто хрестився. Я згадав тоді, що Шевченко шанований народом, який створив легенду, ніби завдяки йому він звільнений від кріпацтва; багато його віршів перейшли в народ. На могилі немає жодного пам'ятника, старий дерев'яний хрест розвалився, а нового поставити російський уряд не дозволив.

## II

Новомосковський повіт Катеринославської губернії знаходиться на місці старих Запорозьких володінь. Його корінне населення ще нині зберігає пам'ять про запорожців, залишилися цілі ще їхні церкви з особливою, кажуть, архітектурою.

Новомосковськ — Самарь<sup>5</sup> Запорожців була місцем їхньої Січі в XVIII столітті після зради Мазепи. Потім, повернувшись назад при Єлизаветі, ці місця побачили Запорожці майже порожніми. Лише де-не-де притулилися хутори коло річок, та в тому чи іншому місці серед вільного степу були хати. По річках Орелі, Кільчені<sup>6</sup> тяглися ліси, залишки яких і дотепер збереглися на Орелі; яруги позаростали чагарником, трави у степу сягали понад людський зріст. Наприкінці XVIII століття, невдовзі після знищення Запорозької Січі, майже вся площа Новомосковського повіту опинилася у володінні чотирьох осіб — Кота, Рябого, Дикого Попа та Ковпака, які володіли кожен десятками тисяч десятин. Населення було дуже слабке, дешевизна землі — надзвичайна. І нині збереглися легенди про той час.

Розповідають, що Ковпак був винен Коту 1000 рублів асигнаціями і, не маючи як їх заплатити, запропонував Коту стільки землі, скільки той об'їде за день (або кілька днів, не

пам'ятаю) верхи; Кіт вирушив, але їзда серед незайманої, розкішної рослинності була настільки важкою, так часто траплялися дикі звірі, притулком яких були ці місця, що Кіт повернувся, насварив Ковпака, відмовився від грошей і від землі. «Не треба мені ні землі, ні грошей, бо тут такі місця, що хлопці панських кісточок не знайдуть», — нібито сказав він.

Петро Рябий купив кілька тисяч десятин у Дикого Попа за бочку дьогтю, кілька пудів гала та казанок мідяків.

Найчуднішою особистістю був, кажуть, Дикий Піп. Це був нібито справжній піп, але піп із Запорожжя, невідомо ким у попи поставлений, невідомо, де навчався і звідки прийшов на Січ. Дикому Попові притаманна була дика вдача, перед ним все схиялося в цих місцях, він володів незліченними багатствами. Ще й був характерник, хоча будівництво мало не десятка старих церков у повіті приписують йому — це все він будував, за заповітом за той чи інший свій вчинок. Дикий Піп зник невідомо як. Кажуть, що у одного з поміщиків (Алексєєва) зберігається його портрет, де він мальований дійсно в одязі священника.

Раніше за Дикого Попа у цих місцях, де тепер маєток Кащенко, був хутір Головатого, прозваного так за величезну голову. Головатий був важливою персоною у Запорожжі і про нього також розповідають тут різні легенди. Це нібито був якийсь поважний, дуже освічений прибулець із Західної Європи, який втік і сховався у Запорожжі. Коли він серед запорозьких ватажків був [на прийомі] у Катерини II на початку її царювання, то вразив нібито всіх, хто обідав у Палаці, своїм знанням мов, яких він знав до 20, абсолютно вільно всіма ними спілкуючись. Коли Січ загинула, він пішов із тих місць, але попередньо приховав свої незлічені скарби у річці Кільчень, змінивши для цього тимчасово її русло; він наклав нібито закляття на похований скарб, убив робітників, які працювали над відведенням Кільчені, і зник. У скарб Головатого вірять; розповідають, що справді на цьому місці в річці є щось тверде — камінь чи цегляна споруда. Почати відкривати скарб власник цих місць, старий поміщик, бо-

тін на пароплаві до Канева, де 10 (22) травня поховали на Чернечій (нині Тарасовій) горі відповідно до заповіту поета.

<sup>5</sup> Попередня, часів Запорозької Січі, назва Новомосковська, розташованого на річці Самарі.

<sup>6</sup> Оріль — ліва притока Дніпра, Кільчень — права притока Самари.

їться, адже є повір'я, що хто відкриє скарб, той помре того ж року.

Ще років 20–30 тому тут було мало селищ і весь степ розбитий був на ділянки, звані тут степом; так, є степ [поміщика] Тимковського, степ Магденків, степ Кащенків тощо. Тепер маса сіл тулиться біля річок; ріки, як, наприклад, Чаплинка <sup>7</sup>, протягом багатьох верст загачені, зроблено окремі ставки, ряд Гребенів розділяє течію річки, де росте очерет, необхідний у господарстві, де вода інколи гіркуватосолона, водиться ставкова риба, як короп, ставкові молюски іноді тисячами виносяться на берег після сильних південних злив. Населення за останні роки збільшилося і далі збільшується; тут є і переселенці з Полтавської губернії, оскільки віднедавна почалися спроби влаштувати тут щось на кшталт фермерства.

Багатий край з бідним населенням. Земля, сягаючи аршину і більше чистого чорнозему, давала і дає прекрасні врожаї, якби не маса ворогів, що поїдають запаси раніше за тих, хто їх посіяв, якби не низький ступінь знань, не низький ступінь культури. Земля тут хороша, є ще ніколи, з давніх-давен неорані місця — цілина, вкрита тонконогом та ковилою, або молочаями там, де пасеться худоба. Такі цілинні ділянки є тільки у поміщицьких землях; у селян все зорано і вони всюди тут орендують громадами або поодиноці землі поміщиків. Унаслідок збільшення населення цілини скоро не лишиться. Ще кілька років — і ці землі буде заорано. Взагалі дуже скоро зміниться тут характер господарства: гній, який тепер у вигляді плиток йде на опалення, піде на добриво, поклади кам'яного вугілля і гірничозаводська промисловість посядуть своє місце. Так, подекуди про облаштування содових заводів у Бахмутському повіті, адже без обробки кам'яної солі на місці видобутку вона не має достатнього збуту для їжі як приправа.

<sup>7</sup> Чаплинка — ліва притока Дніпра. Два роки потому Вернадський знов відвідав Новомосковський повіт для вивчення, зокрема, ґрунтів басейна Чаплинки, про що також написав краєзнавчий нарис (прим. І. Мочанова).

Господарство тут на найнижчому рівні. Сіють пшеницю, ячмінь, овес, жито, сіють олійні рослини: льон для насіння, гірчицю, суріпицю. Земля родить добре, за винятком льону. Льон, як відомо, сильно виснажує ґрунт, тому його сіють на цілині після дво-трирічної обробки її під пшеницю чи інші хлібні рослини. Великий дохід, який дають олійні рослини, змушує великих землевласників братися за ці посіви; деякі починають менше сіяти пшениці, яка донедавна панувала тут беззастережно. Конкуренція з Америкою та Австралією, розмноження тварин змушують зменшувати ці оранки. Боротьба ведеться тут з цими тваринами запекла. Головними ворогами є: ховрах і кузька <sup>8</sup>. Крім них є низка не настільки страшних — хом'як, гесенська муха, невідомі молі, що поїдають гірчицю тощо. На кожну рослину є свій ворог, свій любитель, особливо шкідливий, що на нього раніше ніхто не звертав уваги, і він виникає як *deus ex machina* <sup>9</sup>. Мені уперше довелося бачити цю боротьбу, і вона становить *question du jour* <sup>10</sup> цих місць; це одне з найважливіших тут питань — від його вирішення залежить добуток мільйонів сімей.

Ховрашки [суслики] з'явилися тут давно, якщо тільки не тутешні аборигени. Це маленьке гарненьке звірятко, подібне до морської свинки, трохи від неї довше. Живуть цілими колоніями, цілими племенами, риють величезні нори, які досягають інколи до сажня глибиною і самим цим риттям вже шкодять надзвичайно. Вони псують чорнозем, перемішують його з підґрунтям — лесом, і склад, властивості нашого чорнозему змінюються внаслідок їхньої діяльності. Немає жодного розрізу чорнозему, де б він видавався нам рівномірно чорним, серед нього стирчать шматки лесу, що заповнюють отвори ходів ховрашків; іноді чорнозем корич-

<sup>8</sup> Жук-шкідник зернових рослин.

<sup>9</sup> Бог з машини (лат.) — прийом в античній драматургії, що означає несподіваний поворот завдяки втручання сторонніх могутніх сил. Фраза бере свої витoki у театрі Стародавньої Греції, де для виходу богів на сцену застосовували спеціальні механічні пристрої (прим. ред.).

<sup>10</sup> Злободенне питання (фр., прим. І. Мочанова).



невий; дуже часто в тих місцях, де багато цих пірок, він на поверхні глинисто-білий і не має навіть свого звичайного *habitus'a* <sup>11</sup>.

10 липня 1885 р. <sup>12</sup>

### ВІЛЬНЕ

Поїздка до Андрія Короленка <sup>13</sup> дала мені багато. Вільне розташоване на березі р. Самари. Ще досі тут дуже багато пам'яті про Запорожжя, ще досі багато переказів про старовину, про порядки і справи у Росії до 1861 року. Саме село Вільне є живою пам'яткою цієї старовини.

Після знищення Січі 40 000 десятин землі по Самарі до самого Павлограда отримав як дар один із генералів Катерини II — Фалєєв; частина маєтку згодом перейшла до його зятя Родзянка, потім до генерала Калиновського і, нарешті, до Андрія Короленка і селян. Родзянко виселив сюди зі свого маєтку в Рязанській губернії селян і таким чином потрапило до малоросів ціле село російських селян. Донині зберегли вони свою говірку, свої звичаї, свій костюм. Чоловіки вже всі говорять і російською і малоросійською, жінки ж часто малоросійською не говорять. Російська мова мужиків досить чиста, але трапляються нерідко чисто малоросійські слова: так замість «нет» — «нема», «небо покрито тучами» — «захмарилось» тощо. Самий акцент деяких слів не російський. Справа в тому, що у Вільному, од-

ному з найдавніших селищ Новомосковського повіту, живуть як росіяни, так і малороси; живуть вони окремо в різних кінцях села і стали зараз частіше змішуватися; хоча шлюби між хохлушкою і росіянином або навпаки і досі рідкісні.

Зустрівся мені один такий селянин — Роман; одягнений у свитку, шаровари, сорочку з вишитим коміром, у смушквій шапці. За словами селянина, що їхав зі мною з села Вільного (російського) — це хохол чи, як він висловився, вірніше, «переверть» — його мати хохлушка, батько росіянин, а дід навіть старовір. Адже сюди були переселені старовіри, які тепер вже всі перейшли в православ'я, хоча благочестям не вирізняються: дуже багато ходять до церкви лише висповідатися та причаститися, і росіяни іноді кепкують з хохлів. — Ось, — кажуть вони, — звать хохли свого попа — батюшкою: «батюшка і батюшка», а по-нашому, який він батюшка, просто піп». Усі вже тепер курять тютюн, що перейняли від малоросів. У всіх тепер плуги, орють волами; останні сохи вивелися лише років із 10. Я не міг ніяк довідатися, який у них спосіб володіння землею; ні інтелігентніші особи тут, яких я розпитував, ні селяни не розуміють способу общинного володіння землею; і малороси і російські села Вільного складають одну спільноту; землю переділяють років через 6, інакше, за словами мого візника, це було б несправедливо. Мабуть, тут общинне володіння землею, але слова «община» селяни ні російські, ні хохли тут не розуміють, його у них немає.

Костюм [російських] жінок різко відрізняється від костюма хохлушок. На голові вони носять особливий головний убір, високий, дворогий; носять його тільки баби; однак у деяких замість нього щось на кшталт кокошника у блискітках; у баб є якась правильність у носінні того чи іншого головного убору, так що останній убір носять, здається, вдови. Решта костюма також надзвичайно оригінальна. У переселених сюди з Рязанської губернії на початку цього, або, здається навіть, наприкінці минулого століття, зберігся той костюм, який носили в Рязанській губернії; тоді і тут, оточе-

<sup>11</sup> Виду, вигляду (лат.). На цьому нотатки Вернадського уриваються (прим. І. Мочанова).

<sup>12</sup> Найімовірніше, 10 липня 1885 р. — це дата початку роботи над нарисом. Судячи з його обсягу, Вернадський писав нарис кілька днів, мабуть, до кінця червня та у серпні. Поки не зрозуміло, чи був весь нарис написаний «по гарячих слідах» у Вільному, чи робота над ним тривала і була завершена після повернення до Петербурга. Нарис передає враження Вернадського від відвідин території України і за межами Новомосковського повіту та Катеринославської губернії, а також його філософські роздуми (прим. І. Мочанова).

<sup>13</sup> Короленко Андрій Олександрович — земський діяч Новомосковського повіту, дворянин, власник садиби у Вільному і земель у його околицях, далекий родич Вернадського.

ні чужим для них населенням, вони зберегли його цілком чистим<sup>14</sup>.

Хати великороси будують ті ж мазанки, що й малороси (хоча кругом Вільного — ліси); тільки їхні мазанки брудніші. За словами солдатів, хоча у «російських» хати брудніші, зате їдять вони краще, ніж хохли.

Уже не раз в моїх нечисленних поїздках доводиться мені натрапляти на значення кріпосного права для етнографічного розподілу народностей на матінці, на Русі. Так, [і] село Сапіно Макаріївського повіту Нижегородської губернії з нащадків білорусів, так і село Вільне, так і Жданівка, інші російські селища в Новомосковському повіті. Жданівці переселені з Курської губернії поміщиком Ждановим; їх менше, ніж мешканців села Вільного, і вони майже вже забули російську<sup>15</sup>. Подібне ж російське село, майже зовсім охожене, є в Павлоградському повіті (здається, Сергіївка).

Дорогою з Харкова я їхав з одною бабою з Херсонської губернії. Виявилось, що вона потрапила туди з-під Белгорода Курської губернії. Їхній поміщик продав все село без землі, до 100 дворів, херсонському поміщику Василінському; вони були поселені в Херсонській губернії й утворили село Василінське, інакше Аннушкіне (Аннушківка). Продаж цей відбувся в середині 1850-х років. Переселені в Херсонську губернію напівхохли Белгорода зовсім знову охохлилися<sup>16</sup>. Значення цих переселень зрозуміле, і мені здається дуже і дуже цікавим і важливим збирання подібних фактів, що трапляються, очевидно, мало не на кожному кроці. Вони відбувалися і після заборони продавати селян без землі, як у випадку з Василінським; тут лише через багато років дізналися селяни, що купівля здійснена незаконно.

<sup>14</sup> За такими окремими острівцями можна вивчати старовинний російський костюм.

<sup>15</sup> Я навіть вважав їх малоросами за говіркою.

<sup>16</sup> Поблизу Кривого Рогу село Гінцівка майже все складається з російських селян, а у селі Жмаківка більшість росіяни, переселені сюди поміщиком. Тут хати малоросійські мазанки, костюм вже не російський, але й не зовсім малоросійський, як зазначу далі; говорять радше малоросійською, ніж російською, хоча й зберіглося ще багато російських слів.

Цього року мені вперше випало зіткнутися ближче з деякими фактами щодо ставлення росіян до малоросів. Серед зросійщеної малоросійської інтелігенції панує погляд, що це один і той самий народ; більшість поміщиків, принаймні тутешньої губернії, говорить малоросійською погано, але й російською говорить із сильним малоросійським акцентом і живляє багато слів, незрозумілих росіянинові. З іншого боку, подальше поширення українофільства спричиняє те, що в Києві, в Полтавській губернії (особливо [в] повітах Миргородському та Кобелянському) розмовною мовою навіть віталень і балів стає мова малоросійська. Один старий мій знайомий, небагатий поміщик Олександрівського повіту, говорив мені, що був здивований в Києві, коли почув панянок і кавалерів, які розмовляли малоросійською. У деяких повітах Полтавської губернії, за словами тамтешнього поміщика, навіть інститутки, які приїзять із Пітера, вивчають малоросійську, бо інакше з них кепкують *etc.*

З іншого боку, безперечно, у містах серед приміських селян і міщан малоросійська мова витісняється — або в крайньому разі з нею поряд існує — якоюсь мішаною мовою, до якої увійшло багато як російських, так і українських слів; нею говорять, між іншим, і росіяни, які довго прожили тут, забуваючи майже свою рідну мову. Мова ця набагато ближча до російської і є ніщо інше, як історична російська мова. Розмовляючи з панами, ці селяни і міщани неодмінно намагаються говорити російською; іноді зопалу, забувши про все, [співрозмовник] виголосить малоросійською фразу, але зараз же її перекладає; однак тут же один з одним чи з одягненим у селянський костюм заговорить малоросійською<sup>17</sup>.

<sup>17</sup> Поширенню російської мови дуже допомагає школа; ті, хто закінчує школу у Новомосковському повіті, за словами Бахмутова (поміщик-ліберал, земський діяч Новомосковського повіту, з яким Вернадський познайомився під час літніх поїздок на південь 1884—1885 рр.; подібних знайомств з місцевими мешканцями, що нерідко ставали короткочасними дружніми стосунками, у юного мандрівника було безліч. — Прим. І. Мочанова), вивчають російську і

Мешканці сіл проте російської зовсім не знають<sup>18</sup>. Постійні сутички з росіянами повинні були показати, що є якась відмінність між тими й іншими. Але ця відмінність, мабуть, дуже нечітка<sup>19</sup>. Мені довелося розмовляти про це з багатьма. Ось селянин (чиншовик) Волинської губернії, який повертається після 22-річного заслання за участь у повстанні 1863 року; він вважає малоросів зовсім інакшим народом від росіян, і Поляків і Україну вважає цілком окремою країною. Ось баба з Херсонської губернії, яка говорить, що вона не росіянка, але й не малоросіянка — вона хохлушка; а мешканців Чернігівського повіту, де їй випало бути, вона називає малоросами; пам'ять про козаків вона також не зберегла і вважає козаків Чернігівської губернії — приписаними до Донського козачого війська і що за великої війни вони повинні йти [воювати]; історичних переказів у неї теж не було: так, вона знайшла якийсь пам'ятник Мазепі (*sic*) у Полтаві, розпитувала мене, як це він у мужицькому, нашому костюмі, адже якщо йому пам'ятник — він мусить бути якийсь князь. Однак у такому випадку, як у Вільному, різниця між малоросами і росіянами дуже різка.

[...] У [навколишніх] лісах багато пам'яті про Запорожжя. До тих часів, як пішли запорожці, розповідав мені мій візник, — росіянин із Вільного, поки їх не прогнала з цих місць Катерина,

дехто ніби соромиться малоросійської мови як мужицької.

<sup>18</sup> Мешканці містечок також, вочевидь, не знають. Так, наприклад, у місцевому Кривому Розі, окрім російських купців та євреїв, решта міщан говорять тільки чистою малоросійською.

<sup>19</sup> У вагонних розмовах тут часто як інтелігенти, так і купці та селяни говорять: — я в Росії не був, це не так, як в Росії тощо. Спершу це навіть якось дивно звучить. В інших місцях не можна добитися, як розуміють різницю між росіянами і малоросами; з одного боку, у них мужики говорять мужицькою; російські селяни — це чисті росіяни. Розмовляв з одним відставним солдатом, що говорив скаліченою малоросійською, і спитав, звідки він, росіянин? — Ні, я сам був чистий хохол. Він пишався, що він, хохол, досяг унтер-офіцерського [звання], нам, казав він, складніше, адже ми не все розуміємо. Мені довелося чути самонайменування, на відміну від росіян — малоросіяни.

вони тут мали багато ватаг. Головний їхній притон був у землях Єлецького [повіту], там було їхнє містечко; досі збереглися там сліди його і навіть [уцілів] підземний вхід у льох, дуже глибокий; кілька людей лазило туди, та побоялися далі лізти, і що там таке — не знають.

Озера називають у пам'ять отаманів; так, є Різаківське озеро, в пам'ять отамана Різака; є озеро Лиман; запорозьких хуторів у лісі було багато; у річці багато їхніх скарбів<sup>20</sup>. Мені здається, що тут сплуталися перекази про запорожців і про ватажка гайдамаків, які дійсно ховалися в цих лісах.

[...] Я хочу проїхати Самарою щонайбільше і взагалі у А.О. [Короленка] мені дають такі умови, яких я не зможу знайти ніде в жодному місці — а місцевість, безперечно, вкрай цікава.

[...] Питання про неврожай становить *question du jour* Катеринославської губернії. Дуже цікаві і важливі відомості, які можна зібрати на місці. Особливо погано було у повітах Олександрівському, Верхньодніпровському, Катеринославському та ін. Якщо не допоможе земство і уряд, буде голод; в Олександрівському повіті у деяких місцях продають худобу; [робиться це] так, що, беручи на прокорм на зиму дві корови, навесні залишаєш одну собі, а іншу тільки повертаєш господареві; за словами поміщика Кирилова, що займається вівчарством, він частину (кращу) своїх овець переганяє в інший маєток свій у Полтавській губернії, а іншу продає, хоча ціни страшно впали — нічим годувати. І інші поміщики женуть худобу в губернії Таврійську, Полтавську, де трава хоч трохи краща<sup>21</sup>.

<sup>20</sup> Один із колодязів, яким нині не користуються, викопаний також запорожцями.

<sup>21</sup> У повіті Херсонському ще гірше, найкращу пару волів, що коштувала 100 руб., тепер радо віддають за 30, корова, яка коштувала 50 руб., тепер коштує 12. Сіна майже зовсім немає. Поля сіро-жовті. Сіно на місці з перших рук — 50–60 коп. пуд, причому роздрібна ціна піднялася мало, залишилася як минулоріч; купити багато значно складніше; сажень не віддають і за 50 руб. (звичайна ціна 25–30 руб.).

Коні сильно схудлі. У Новомосковському [повіті] на ярмарку цього року (липень) продавали коней на забій (на шкуру), чого ніколи не було.



Становище селян цих місць жахливе. Здається, неврожай захопив величезну ділянку землі, адже є відомості про поганий врожай (посухи) із губерній Херсонської, Харківської, Саратовської, Тамбовської та ін. Скаржаться

За словами Нарусова, одного з оптових власників шинків (у нього їх 20), цьогоріч через неврожай торгівля у шинках на 2/3 менша за минулорічну, і оптові торговці горілкою мають значні збитки.

(Наведемо тут цитату зі «Звіту Новомосковської земської управи Новомосковському XX черговому повітовому земському зібранню за 1884–1885 роки» (Катеринослав, 1885. С. 87–88, 111), що доповнює спостереження Вернадського: «Сказати що-небудь втішне з питання про стан сільського господарства в повіті важко. Хліборобство і скотарство є головним предметом діяльності повіту, і, як відомо, ця єдина галузь з кожним роком занепадає. Майже ряд незадовільних урожаїв у більшості випадків змусив землевласників якщо не зовсім відмовитися від землеробства, то скоротити свої володіння і взагалі господарство для поповнення збитків, завданих неврожами. Що ж стосується селян, то, навпаки, до причин занепаду землеробства слід віднести роздроблення їхніх наділів, адже унаслідок приросту населення селянські ділянки дробляться і розорюються без відпочинку, а виснажена земля, за поганої селянської обробки, у разі посух виробляє слабку рослинність.

Скотарство селян, що становить необхідну умову для землеробства, також у занепаді. Через нікчемність наділів, селяни майже всю землю займають під садиби і оранку, не лишаючи нічого для випасу худоби.

Хліборобське господарство також занепадає, серед головних причин цього можна вважати: 1) величезне число свят, окрім встановлених Церквою і Урядом, що святкуються селянами з різних приводів і забобонів; 2) недостатня відповідальність робітника перед наймачем і недбале виконання своїх обов'язків, і самовільне залишення служби або роботи до закінчення терміну найму; 3) експлуатація, якій піддаються як власники, так і селяни під час продажу товарів сільського господарства, від посередників між виробниками і споживачами товарів; 4) високий тариф залізниць і заворушення на них під час транспортування хлібів.

[...] У Новомосковському повіті, на жаль, немає жодних позичкових товариств, щоб, на крайній випадок, селяни могли скористатися позицією під невеликі відсотки. Відсутність сільських ощадно-позичкових товариств ставить селян у необхідність звертатися до місцевих куркулів і, зрозуміло, експлуатації останніх немає меж.» (прим. І. Мочанова).

і комісіонери з оптового продажу хліба і вовни — впала торгівля тощо. Робочі руки коштують надзвичайно низько; прийшли сюди на роботу здалеку, і, все проївши, йдуть на роботу за 25 коп. на день, йдуть іноді тільки для того, щоб їх годували; хоча, очевидно, ця звістка не пішла у маси, бо іноді до поміщиків робітники відмовляються йти на роботу менш, як за 2 рублі, «бо так було торік».

Загалом ставлення поміщиків до робітників украй погане. Обидві сторони ненавидять одна одну до того, що я на власні вуха чув таке побажання мого родича і тутешнього поміщика, людини ще молоді (С.)<sup>22</sup>: «На них би, тварюк, потрібен голод, ще тепер мало, а ось буде хороший голод, тоді підуть на роботу дешево. Ось тоді можна працювати». На моє мимовільне заперечення, що подібне побажання лиха соціальним через власні особисті вигоди є крайнім цинізмом і гидотою, він обізвав мене «червоним» і т. п. В урожайні роки, наприклад років 3 [тому], буває так: прийдуть робітники найматися, вирішать поміщики, що треба їм 1000 осіб, а є 300; ті не хочуть менш як 3 руб., поміщик не погоджується; робітники грають у карти і т. п.; нарешті, він погоджується на 3 руб., бо хліб обсыпається, пропадає, але дуже часто і тоді робітники, поки в них вистачає харчів, не йдуть на роботу: «Спершу закінчимо карти, тоді підемо». І, незважаючи на всі біснування поміщика, [на роботу] не йдуть.

Попри те, що багатством поміщикам украй погано буде внаслідок цього неврожаю, їм все-таки не буде настільки зле, як селянам: голод їм не загрожує.

І, незважаючи на це, можуть лунати голоси, подібні до вищенаведених! Вони не станов-

<sup>22</sup> Короленко Сергій Олександрович (?–1908). Дворянин-землевласник Новомосковського повіту. Закінчив Академію Генерального штабу; у 1884–1889 рр. був почесним мировим суддею Новомосковського судового округу; з 1889 р. служив у Міністерстві державного майна; автор праць з економічних питань. З 1883 р. чоловік сестри Вернадського Катерини Іванівни Короленко (Вернадської) (1864–1910). У них і його брата, Андрія Олександровича Короленка, гостював Вернадський улітку 1884 і 1885 рр. (прим. І. Мочанова).

лять загального тону — правда, ні! Але вони не поодинокі! І дуже ймовірно, багато хто з мовчазних чи тих, хто жалкує про пейзанів, так само в душі думають, як і у наведеному вище відгуку. Звичайною є думка, і вона панує, що поміщикам буде гірше, бо їхні потреби ширші від селянських, і я чув, як такий відгук одразу припинив будь-які міркування про лихо, що загрожує масі населення, він видався украй вагомим. І всі з ним погодилися. Які тут міркування про потреби, це козир, за який хапаються тепер усі, хто хоче продовжувати жити, як жили, і не бачити причини і ціну подібного життя, коли, з одного боку, голод, а з іншого — відкладання поїздки до Петербурга, придбання нової сукні тощо. Гарні порівняння!

Лунають, однак, і інші голоси: голод буде у селян — почнуться розбої, підпали і знову підніметься аграрний рух, який навів такого страху років зо два тому і досі уповні не затих<sup>23</sup>. Треба потурбуватися вжити заходів проти голоду. Тут також міркування чисто егоїстичні, але все-таки вони незрівнянно кращі від перших. І вони мають багато шансів здійснитися. Невеликі заворушення були в Котовці ще восени 1884 року, підпали — явище далєбі не рідкісне. Нарешті, є і голоси більш гуманні — осіб, на яких тут дивляться скося, як на червоних... Уявлення про «червоне» тут напрочуд дивне. Єдина мірка — це власна матеріальна вигода.

Сильно розвинене, наприклад, тут побиття поміщиками селян. Б'ють не тільки челядь, а й селян з сіл. І кожен, хто не слідує цьому правилу, кожен, хто наважиться голосно висловлювати обурення проти таких заходів, є червоним, є теоретиком, ідеалістом, утопістом... Я ніколи не вірив у можливість подібних фактів, якби мені не довелося переконатися в цьому і почути стільки, що іноді якийсь смуток, злість душили мене, не давали мені довго спокою. Я дивувався, як це безкарно сходить з рук. Щоб не бути голослівним, наведу кілька фактів.

Старий кухар відходить від місця через хворобу, поміщик (С.О. [Короленко]) викликає

<sup>23</sup> Розпитати А.О. [Короленка] про селянські заворушення.

його до себе в контору і під час розрахунку вириває у нього жмут бороди і розбиває обличчя. З цим поміщиком минулого року трапився, однак, казус, проте, на жаль, він не порозумнішав. Він хотів побити одного зі своїх дворових, той вихопив ніж і бігав за поміщиком, шукаючи його по саду і волаючи: «Я ж тебе вб'ю, я тебе вб'ю!». Однак ця людина служить у нього й донині, той тільки його не б'є. Поміщики б'ють підлеглих, а старости, прикажчики лупцюють своїх, і йде тут биття, що навряд чи далеко пішло від часів, які, здавалося, канули в Лету. Не тільки б'ють кулаками, але, буває, січуть прикажчики підлітків. Управитель одного поміщика говорить служниці, яка завинила чимось: «А так-то: підемо тільки у степ, — здорово відлупцюємо». Бідна, боялася цього як вогню, бо увечері мусила йти на роботу у степ. Інші поміщики влаштовують у себе рід гаремів або борделів і пригощають «дівками» особливо приємних гостей...

Коментарі зайві. Факти ці, в яких мені довелося переконатися, повинні стати надбанням історії і вони багато пояснюють у тих заворушеннях, які й тепер не стихли тут, і в тому, що неминуче станеться тут. Я, пам'ятаю, не вірив, коли читав у «Громаді»<sup>24</sup> за 1878 рік опис подібного роду фактів і вважав їх партійними засобами боротьби. Тепер переконався...

Приплив робітників сюди має скоротитися. Неврожаї, падіння цін на хліб, а тепер нова,

<sup>24</sup> «Громада» — опозиційні царському військово-бюрократичному режиму українські суспільно-політичні та науково-літературні збірники і однойменний журнал, що виходили в 1878—1882 рр. у Женеві за редакцією українських вчених, публіцистів, філософів М.П. Драгоманова, С.А. Подолинського, М.І. Павлика.

«1888 року в Парижі, — згадував через багато років Вернадський, — я близько зійшовся з М.П. Драгомановим. Я знав його літературу і ми дуже швидко зблизилися. До його несподіваної ранньої смерті я стежив за його закордонною літературою, отримувач його видання, брав участь у вшануванні Павлика, був членом Товариства Шевченка у Львові» (Вернадський В.І. Зі спогадів. Перший рік Української академії наук. +1943 (Машинопис). — Архів музею В.І. Вернадського при Інституті геохімії та аналітичної хімії ім. В.І. Вернадського Російської академії наук) (прим. І. Мочанова).

що зазвичай важко лягає на робітничий клас, річ — уведення машин, які вводяться частково для того, як кажуть самі поміщики, щоб менше їм залежати від робітників.

[...] Новомосковський повіт, який я перетнув за різними напрямками від Орелі [— при токи Дніпра —] до Самари і до Дніпра, вражає своєю одноманітністю: все той самий степ, украй сумного вигляду цього року, ті ж яруги, ті ж напівзарослі очеретом, іноді до 2—3 сажнів заввишки, річечки та ставки, немає гарних відслонень, і крім лесу та чорнозему жодної не бачиш породи.

Одноманітна і такий самий вигляд має і південна частина Полтавської губернії, повіт Константиноградський, який я перетнув від Нехворощі до Малої Перещепиної; зовсім той же вигляд [має] і Кобелянський, наскільки видно з залізниці.

[...] По дорозі між Полтавою і Кременчуком дуже велика площа землі зайнята солонцями, які вкривають землю білим нальотом, ніби снігом. Тут неподалік тече р. Псел, куди їздять купатися в солонцюватій грязі, що має якісь цілющі властивості. Нічого облаштованого тут немає, [ті, хто приїздить] влаштовуються у хатах, у місцевих поміщиків; приїздить із Кременчука, Києва, Полтави тощо. Це купання почалося років 18 тому, але енергійного підприємця досі не знайшлося; зручностей хворим жодних. Цілюща грязь і вода у Пселі трапляються не повсюдно, а місцями.

[...] У Херсонському повіті степ ще сумніший, бо тут було ще гірше; хлібів майже немає, сіна [немає] також, і степ цей надзвичайно нудний; стирчать сухі низькі трави, сумно чорніе чорна, як смола, земля...

Дивна картина степу, такого оголеного, який він тепер, місячної ночі; відблиски Місяця найрозмаїтіші; он біліє смужка, ніби снігом укрита, або це відблиск води, але насправді це відбиття місячного світла від низьких стеблинок хліба, що поліг; те саме поле має зовсім інакший колір, якщо дивитися на нього з різних боків, ніби промені світла, що на нього падають, є поляризованими, і так, звісно, і є насправді.

До речі, про відбиття. Ніколи раніше не траплялося мені помітити те зовсім особливе відбиття, яке має у водних брижах Чумацький шлях. Тепер, сидячи вночі на пароплаві на Дніпрі, у Кременчуці, у тихий день безмісячний, я вперше бачив це. Це якийсь зовсім особливий відблиск, ніби мерехтіння фосфоричного, зі слабкою опалесценцією тіла, до того ж якоюсь неправильною смугою, що розпливається на різні боки, ковзаючи по водній поверхні; там, де була вершина валика брижі, вона там зникала зовсім, і коли проходила через це місце вершина хвилі, він знову з'являвся з тим же своїм блиском, туманним, неясним; ніби тонка плівка білуватого диму хвилиною рухалася по воді, наполегливо слідуючи одним, раз обраним шляхом.

[...] Вигини відкладів, самі по собі цікаві, становили для мене непереборні ускладнення; вони сильно плутали мене, і я перед ними був як лисиця, що бачить виноград, та не знає, як його дістати. Справа в тому, що перенести їх на папір я не міг, бо малювати не вмю, фотографічного приладу зі мною також не було. З іншого боку, я не знайомий зі способами вимірювання таких складок, не знайомий із механізмом їх утворення.

[...] Чому формуються всі ці складки, що була за причина, що їх утворила? Тепер я не можу ніяк вирішити це питання, але, без сумніву, це питання може бути вирішене. Я тепер не можу навіть висловлювати які-небудь припущення, бо це буде ширянням у небесах, до такої міри малими є мої фактичні знання з цього корінного питання планетного життя. Я доходжу переконання про необхідність мені точно ознайомитися з цим питанням, хоча б за працями Гейма і Пфаффа, відомими мені у переказах. З ними я зможу цілком упоратися тільки після ознайомлення з механікою, і таким чином все мене підводить до необхідності вивчення механіки і вищої математики. Якби по складках вдалося визначити напрям і силу тисків, що тут діяли, це, може, було б достатнім для приблизного визначення їхньої послідовності, часу походження цих тисків, їхньої причини. Збирати подібні відомості по всій

поверхні земної площі у край важливо для пізнання структури Землі, для зв'язування телуричних явищ із загальнокосмічними, оскільки саме подібні пертурбаційні явища ми маємо, очевидно, можливість спостерігати у виступах водню, кальцію *etc.* на Сонці, у смугах, помічених Скіапареллі на Марсі тощо.

[...] Походження мінералу можна здебільшого вивчати за тими чи іншими його властивостями — мікроскопічною будовою чи фізичними [властивостями], за зовнішньою формою. Різними способами можна отримати одну речовину, але не завжди вона буває ідентичною з отриманою іншими способами, ідентичною за своєю морфологічною формою. На це вказує, між іншим, відмінність форми однієї й тої самої речовини, отримана вона сублімацією або з розчину, відмінність форми мінералів різних родовищ, нарешті, недавні спостереження над відмінністю форми органічних сполук, — усе вказує на вплив зовнішніх різних умов на відмінності форми...

Звичайно пропускають із поля зору такі залишкові сліди реакції у формі отриманої речовини, що може в майбутньому слугувати зв'язуванню хімічних процесів життя, процесів життя Землі і планетних світів, так само як життя організмів. Тепер синтезом отримано багато природних речовин, але ми не можемо вирішити, чи той спосіб отримання цих речовин існував у природі, який ми застосували. Для цього треба лише ще більше уточнити наші методи дослідження і дуже може бути, [що] такий спосіб дасть дослідження в поляризованому активному і тепловому полі тощо. Мені здається, що це наріжне питання загаль-

ної морфології матерії може бути вирішене, а з ним разом дається і для пізнання нашої Землі новий могутній засіб.

[...] Узагалі тутешня країна багато може дати для вивчення динамічної геології. Не менш важливими є і ті хімічні процеси, які нам тут видно на кожному кроці<sup>25</sup>.

<sup>25</sup> Через 35 років після пам'ятної поїздки на південь Росії Володимир Іванович несподівано знову зіткнувся зі, здавалося, остаточно минулим... 13 (26) квітня 1920 р. у Сімферополі президент Української академії наук, академік Російської академії наук, професор Таврійського університету занотовує у щоденнику: «Дивні зустрічі... Мене вразила своєрідна поважна і владна фігура середнього на зріст старого з великою широкою сивою бородою. Це був Василь Петрович Магденко. Ім'я, знайоме з дитинства. Кузен С.О. Короленка. І моє ім'я йому добре відоме — по сумній історії шлюбу Каті. Я зараз не можу пригадати всієї асоціації тих старих вражень. Це великий, багатий колись поміщик Новомосковського повіту (8000 десятин), який вів правильне господарство. Все життя віддав скотарству. Відновлював стару українську худобу. Йому [це] гарно вдалося. Дуже цікава з ним розмова. Зараз, попри всі старання центральної більшовицької влади, вся справа, що вимагає життя, майже уповні зруйнована. Головні руйнівники — місцеві селяни. Ті неосвічені, дикі, п'яні канібали, яких так багато довкола. Збереглися у селян усього 8 корів. Він щиро вірить в українську стару худобу. Зараз [працює] асистентом з зоотехніки — потрапив тому, що у нього було відділення Інституту експериментальної медицини. Дуже цікава і рідна в Росії фігура. Але жахлива загибель культурних починань у найпотрібніших областях...» (Вернадський В.І. Щоденники. 1917—1921. Січень 1920 — березень 1921. Київ, 1997 [1998]. С. 68—69) (прим. І. Мочанова).

"THE DIFFERENCE BETWEEN LITTLE RUSSIANS AND RUSSIANS IS VERY CLEAR"

Historical and local lore notes by V. Vernadsky

The notes of historical and local lore character of the young V. Vernadsky are the result of his trip to the Novomoskovsk District of the Ekaterinoslav Governorate in 1884 and 1885. Unique in their character and content, they are characterized by deep observations. The author presents a broad panorama of Ukrainian people's life, deeply analyzes the processes that took place among specific groups of the population: ethnosocial, psychological, welfare, ethnographic, etc. These notes show the changes in the life of a particular region of Ukraine, the example of which reflects the actual changes in the history of the then Russian-ruled Ukraine.